

توکل در تصوف و آرای عرفای مسلمان

تألیف: مریم حاجی زینلی بیوکی

www.ketab.ir

سرشناسه: حاجی زینلی بیوکی، مریم ۱۳۵۱-

عنوان و نام پدید آور: توکل در تصوف و آرای عرفای مسلمان / تألیف مریم حاجی زینلی بیوکی
مشخصات نشر: تهران: بی نهایت ، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۳۸ ص.

شابک: ۱۲۰۰۰۰ ریال 978-600-5049-15-2

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص ۲۲۳-۲۳۸، همچنین به صورت زیرنویس

موضوع: توکل

موضوع: تصوف - عقاید

کتابخانه: کنگره: ۱۳۹۲ ۹۲ ح/۲۲۵ BP

ردیف دیوبی: ۲۹۷/۴۶۴

شماره ثبت: ۳۴۱۵۸۶

توکل در تصوف آرای عرفای مسلمان

مؤلف: مریم حاجی زینلی بیوکی

ویراستار: محمد رضا سالاری نصرآبادی

طرح جلد: حمید گردان

ناشر: بی نهایت

تهیه شده در: مؤسسه فرهنگی و هنری هنر تا بی نهایت

چاپ: اول - ۱۳۹۳

قطع: وزیری

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۰۴۹-۱۵-۲

کلیه حقوق مادی و معنوی متعلق به مؤلف است

تهران-میدان فاطمی-خ جویبار-کوچه غفاری-شماره ۲۹-واحد ۲

تلفن: ۸۸۸۹۹۷۰۶ نمابر: ۸۸۸۹۳۲۱۹

فهرست

عنوان	صفحه
مقدمه	۱۱
فصل اول	
کلیات	۱۵
فصل دوم	
سه بهره	۱۹
مولانا و نگاه متفاوت نسبت به سنایی و عطار	۲۰
باورمندی و علاقه‌ی مولانا به سنایی	۲۱
وام‌گیری‌های مولانا از سنایی	۲۲
وجوه مشترک حدیقه و دیوان	۲۳
فصل سوم	
شناخت و تعریف توکل	۲۵
توکل در دانشنامه‌ی جهان اسلام	۲۶
تعریف توکل	۲۹
توکل در دایره المعارف تشیع	۳۳
توکل از نظر قرآن	۳۳
توکل از نظر مفسران شیعه	۳۴
توکل در احادیث شیعه	۳۴
توکل در اخلاق	۳۵
توکل در عرفان	۳۵
توکل و تلاش	۳۶
مقام توکل	۳۷
توکل و توحید	۴۴
فضیلت توکل	۴۹
جبر، اختیار، تقدیر و قضای الهی	۵۰
توکل و رضا	۵۴

فصل چهارم

۵۷	دیدگاه‌های سنایی، عطار و مولانا به تصوف و شعر
۶۳	تصوف
۶۶	جستجو در تصوف ایران
۶۹	ارزش میراث صوفیه
۷۶	مشایخ صوفیه و توکل
۹۰	حقیقت
۹۳	نویا
۹۴	زهد، ریاضت، مجاهدت
۹۴	قناعت و رزق
۹۴	صبر
۹۵	توکل
۹۵	رضا
۹۵	عبودیت و اطاعت
۹۵	اخلاص
۹۵	همت
۹۶	ایثار
۹۶	درد
۹۶	ذکر
۹۶	صفای دل
۹۷	نیاز
۹۷	عدل
۹۷	صدق
۹۷	اطاعت از شیخ
۹۷	انصاف و وفا
۹۷	جوانمردی
۹۸	عیب خود دیدن
۹۸	ذلیل و خوار کردن نفس

۹۸.....	موانع طریقت.....
	فصل پنجم
۹۹.....	زندگی و آثار سنایی.....
۱۰۱.....	توکل در حدیقه‌ی سنایی.....
۱۰۲.....	حکایت «فی توکل العجوز» حدیقه.....
۱۰۴.....	وجوه مشترک اندیشه‌ی شعری سنایی، عطار و مولانا.....
۱۰۶.....	افق‌های شعری اندیشه‌ی سنایی غزنوی (زلف عالم سوز).....
۱۰۶.....	درون مایه‌های مربوط به عرفان عابدانه.....
۱۰۶.....	درون مایه‌های مربوط به عرفان عاشقانه.....
۱۰۶.....	درون مایه‌های فقهی، اخلاقی و اخلاقی.....
۱۰۶.....	انتقاد اجتماعی با چاشنی طنز.....
۱۰۷.....	مدح.....
۱۰۷.....	تعقل و حکمت.....
۱۰۷.....	هجو.....
۱۰۷.....	هزل.....
۱۰۷.....	محورهای اصلی شعر و اندیشه‌ی سنایی.....
۱۱۹.....	مقامات عرفانی در شعر سنایی.....
۱۲۰.....	توبه.....
۱۲۰.....	ورع.....
۱۲۱.....	زهد.....
۱۲۱.....	فقر.....
۱۲۲.....	صبر.....
۱۲۲.....	شکر.....
۱۲۲.....	توکل در طریقت سنایی.....
۱۲۴.....	رضا.....
۱۲۵.....	پله پله تا ملاقات خدا.....
۱۲۵.....	ریاضت.....
۱۲۵.....	تجربید.....

۱۲۵.....	ذکر.....
۱۲۶.....	مراقبت.....
۱۲۶.....	صدق.....
۱۲۶.....	سماع.....
۱۲۶.....	سرپوشی و سکوت.....
۱۲۷.....	عزالت.....
۱۲۷.....	ت.....
۱۲۷.....	خلم.....
۱۲۷.....	نر و نیاز.....
۱۲۸.....	طلب.....
۱۲۸.....	تفرید.....
۱۲۸.....	نظر سنایی در مورد کوشش.....
۱۲۹.....	تلاش و کوشش - نیازها - اولیه زندگی بر اساس توکل.....
	فصل ششم
۱۳۱.....	شرح حال و زندگی نامه‌ی عطار.....
۱۳۳.....	معلومات عطار.....
۱۳۴.....	نظر عطار نسبت به فلسفه و فیلسوفان.....
۱۳۴.....	عطار و علوم دینی.....
۱۳۵.....	اهتمام عطار به قصص و اقوال صوفیان.....
۱۳۵.....	مجنوبان و آشفتگان در آثار عطار.....
۱۳۵.....	مذهب عطار.....
۱۳۶.....	چند نکته راجع به زندگانی عطار.....
۱۳۶.....	مولانا و عطار.....
۱۳۷.....	آثار عطار.....
۱۳۸.....	فرزندان عطار.....
۱۳۸.....	شهادت عطار.....
۱۳۸.....	منطق الطیر عطار.....
۱۴۷.....	توکل در منطق الطیر عطار.....

۱۴۷	حکایت ذوالنون و چهل مرقع پوش
۱۴۹	الهی‌نامه عطار
۱۵۵	توکل حضرت ابراهیم (ع) در الهی‌نامه‌ی عطار
۱۵۷	حکایت شقیق بلخی و سخن گفتن او در توکل

فصل هفتم

۱۵۹	زندگی نامه‌ی مولوی و آثارش
۱۶۷	مولانا خسرو و کار
۱۶۸	آثار مولانا
۱۶۹	خاندان مولانا
۱۶۹	نگاه مولانا
۱۶۹	مأخذ داستان‌های مولانا
۱۷۰	نگاهی دیگر به زندگی مولانا
۱۷۰	رابطه‌ی مولانا با مردم
۱۷۱	تخلص مولانا
۱۷۱	توکل در داستان شیر و نخجیران
۱۸۶	نتیجه‌ی داستان
۱۸۶	توکل در داستان خر و روباه و شیر

فصل هشتم

۱۹۵	زندگی نامه‌ی ناصر خسرو و آثارش
۱۹۶	نگاهی تحلیلی به اوضاع مذهبی سیاسی قرن‌های چهارم و پنجم
۲۰۴	تصویری از ناصر خسرو
۲۰۸	مولوی و ناصر خسرو
۲۱۰	ناصر خسرو و جبر
۲۱۰	چرا ناصر خسرو به خرد اهمیت می‌دهد؟
۲۱۰	ناصر خسرو و عین‌القضاة از دیدگاه دیگران
۲۱۱	ناصر خسرو از جنبه دینی و عقیدتی
۲۱۲	ناصر خسرو و قضا و قدر
۲۱۳	صوفیه و عقل و ناصر خسرو

۲۱۳.....	زادالمسافرین
۲۱۴.....	محور فکری ناصر خسرو
۲۱۵.....	نمونه‌هایی از طبع ناصر خسرو
۲۲۱.....	ناصر خسرو و فلسفه‌ی اخلاقی او
۲۲۲.....	منابع فلسفه‌ی اخلاقی ناصر خسرو
۲۳۲.....	توکل در دیوان ناصر خسرو
۲۳۴.....	رست منابع و مأخذ

به نام خدا

مقدمه

از عمر ادب دیرپای پارسی که بخش مهمی از آن را ادبیات عرفانی تشکیل می‌دهد، قرن‌ها می‌گذرد و در این ایام دراز، ادب‌دوستان حقیقت‌جوی را پیوسته مجذوب و مقتون ارزش‌های معنوی خود ساخته و در باروری فرهنگ ایران اسلامی نقش مؤثر و سازنده داشته است.

چنان که می‌دانیم بخش مهم‌تر و ارزنده‌تر آن را شعر تشکیل می‌دهد که آیینی تمام‌نمای احساسات و تازک خیالی‌های درون آدمی است که به نیروی طبع موزون شاعر و به وسیله‌ی کلمات اهنگین به شیوه‌ی دل‌آویز و خاطرنواز سروده می‌شود و شنونده را به دنیای پرشکوه و زیبایی درون رهنمون می‌گردد.

پیش از آن که به بیان دوره‌های نخستین عرفان در شعر فارسی بپردازیم باید دانست به طور کلی از چه زمانی سرودن شعر منظم و وفیانی آغاز شده است.

دکتر داریوش صبور می‌نویسد: «در کتاب اللمع ابونصر سراج نام بیست نفر از صوفیه آمده و روی هم ۱۹۷ بیت شعر از آنان آورده شده است و در حلیه‌الاولیای حافظ ابونعیم اصفهانی، در مجموع ۳۳۰ بیت شعر به بیست و پنج نفر از صوفیه که در نیمه‌های قرن سوم تا اواخر قرن چهارم می‌زیسته‌اند نسبت داده شده است و از این میان می‌توان ذوالنون مصری، سری سقطی و یحیی بن معاذ را نام برد که هر سه تن در نیمه‌ی اول قرن سوم هجری زندگی می‌کرده‌اند و ابوالحسن نوری و سمون محب برای نخستین بار اصطلاح‌های عرفانی، صوفیانه، مثل: صحو، سکر، ذکر و نسیان را در شعر خویش وارد کرده‌اند».

اما درباره‌ی پیدایش شعر عرفانی در ادبیات فارسی ظاهراً نخستین بار یک رباعی از بایزید بسطامی^۱ نقل شده است.

سودای تو گم کرده نکون^۲ را
از صومعه بایزید بسطامی^۳ را

ای عشق تو کشته عارف و عامی را
شوق لب میگون تو آورده برون

۱ صبور، ۱۳۴۹: ۱۸۷

۲ وفات ۳۶۱ ق

۳ مدنی، ۱۳۷۱: ۲۴۵

بدین ترتیب باید تاریخ آغاز پیدایش این گونه شعر را در زبان فارسی در قرن سوم دانست.

مضامین شعر فارسی را از آغاز پیدایش تا نیمه‌های قرن پنجم به‌ویژه تا ظهور سنایی، وصف و مدح و اشعار عاشقانه تشکیل می‌داد و در مورد اخیر حدود آن از عشق مجازی تجاوز نمی‌کرد و تنها سروده‌هایی محدود از صوفیان و عارفان آن زمان بود که تجلی‌گاه عشق و جذبه‌ی معنوی به ذات یگانه‌ی خداوند به شمار می‌رفت.

نخستین جلوه‌های شکل گرفته‌ی مضامین عرفانی، در اشعار محدود بن آدم سنایی نمودار شده است. مایه‌ی نخستین شاعریست که بیش از هر شاعر دیگر تا زمان خود تحت تأثیر اندیشه‌های راسخ تصوف قرار گرفت و با آن که در میان اشعار ارزنده‌ی وی بر اثر شیوه‌ی گذشته‌ی هزل و سجع شاعران دیگر و به‌ویژه مدح و ستایش بهرامشاه به چشم می‌خورد، باز می‌توان وی را نخستین شاعری دانست که عرفان را به گونه‌ای آشکار وارد شعر فارسی کرد؛ نیز او نخستین شاعریست که سبک سحرآمیز و حذیق، وزن مثنوی را که تا آن زمان برای سرودن مضامین داستانی به کار می‌رفت برای بیان مضامین عرفانی برگزید و شاعران بزرگی مانند عطار و مولوی شاهکارهای شعر عرفانی را در این وزن به ادبیات فارسی ارزانی داشتند.

از بررسی شیوه‌ی اندیشه‌ی عطار در تبارش روشن می‌شود که مانند سنایی به گذشته‌ی زاهدانه و بیان سخنانی از این دست توجه ندارد و پس همچنان در بند زمین نیست، بلکه روح وی مشتاق‌تر و بی‌خویشتن‌تر و اندیشه‌ی او عاشقانه‌تر و عارفانه‌تر در آسمان معنویت و بر فراز مسایل عرفانی پرواز می‌گیرد و او را بر خلاف سنایی در بند صنعت و کلام و تکلف در شعر رهایی می‌بخشد و در نتیجه گونه‌ای از پیوستگی و یکپارچگی موضوع به سروده‌های او می‌دهد و چنین روشی است که شاید پایه‌های تکامل و اوج عشق عرفان را با وجود مولانا جلال‌الدین محمد مولوی در شعر فارسی استوار می‌سازد.

پس از عطار، آسمان شعر و عرفان در ادبیات فارسی به نام و نامی بی‌بند یکی از درخشان‌ترین اندیشمندان و شاعران عارف جهان یعنی مولانا جلال‌الدین محمد مولوی را سنی می‌گیرد و یکی از بزرگ‌ترین پدیده‌های اندیشه‌ی بشری را به دست می‌دهد که از نظر اندیشه، جهان‌بینی عارفانه و گسترش معنی، خود جهان دیگرست و اوست که تجلی عشق و عرفان را در شعر فارسی به اوج برده است.

بدین ترتیب روشن است که هر چند آن چه در آغاز از تصوف و عرفان به شعر فارسی رسیده واژه‌ها و اصطلاح‌های ویژه‌ی آن است که از قرن سوم با رواج تصوف در ایران وارد شعر شده

است، ولی چنان که معلوم است بهره‌ی شعر فارسی از نظر معانی و مفاهیم عرفانی بیشتر و ارزشمندتر از ورود واژه‌ها و اصطلاح‌های عرفانی و دگرگونی شکل شعر است. سنایی در حدیقه به عنوان نخستین شاعر مضامین عرفانی را به شکل منظم و گسترده وارد عرصه‌ی شعر فارسی کرده و عطار در منطق‌الطیر تکامل بخش شیوه‌ی سنایی است. البته شاعر خردگرا و اهل دین و شریعت ناصر خسرو نیز در این رساله مورد توجه قرار گرفته است. در دیوان اشعار او نرمشی صوفیانه دیده می‌شود. وی به تمامی فضایل اخلاقی پرداخته و از مقامات عرفانی (توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل، رضا و تسلیم) بسیار سخن گفته است. حکیم ناصر خسرو با مولانا بسیار هم عقیده است.

در این رساله به سیر تکامل در تصوف و عقاید هر یک از آنها به طور جداگانه پرداخته شده است. مولانا و ناصر خسرو پیرو اعتدال و میانه‌روی در توکل و تلاشند. سنایی بیشتر پیرو توکل محض است و عطار شاعر عارف با تصوفی متعادل است هر چند که در مقوله‌ی توکل بیشتر به ترک تعلق پرداخته است و تلاش را کافی توکل نمی‌داند.

www.ketab.ir